

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15:334.72 (477)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТРЕСТІВ ТА СИНДИКАТІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УСРР ПЕРІОДУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

LEGAL STATUS OF TRUSTS AND SYNDICATES UNDER THE LAW OF UkrSSR DURING THE NEW ECONOMIC POLICY

Васильєв Є.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті розглядаються історичні передумови до виникнення в УСРР в умовах нової економічної політики нових суб'єктів господарювання у вигляді трестів та синдикатів. Досліджується правова природа трестів, порядок їх застосування, майнові та організаційні засади їх діяльності. Особлива увага приділяється з'ясуванню меж господарської самостійності трестів та синдикатів.

Ключові слова: неп, правовий статус, трести, синдикати, госпрозрахунок.

В статье рассматриваются исторические предпосылки к возникновению в УССР в условиях новой экономической политики новых субъектов хозяйствования в виде трестов и синдикатов. Исследуется правовая природа трестов, порядок их создания, имущественные и организационные основы их деятельности. Особое внимание уделяется выявлению пределов хозяйственной самостоятельности трестов и синдикатов.

Ключевые слова: неп, правовой статус, тресты, синдикаты, хозрасчет.

The historical preconditions for the founding of trusts and syndicates in the UkrSSR during the new economic policy are considered. The legal nature of soviet trusts and syndicates, the order of their foundation, property and organizational principles of their activity are researched. Particular attention is paid to clarifying the boundaries of economic independence of trusts and syndicates.

Key words: new economic policy, legal status, trust, syndicates, self-accounting.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження правового статусу суб'єктів господарювання, заснованих на державній власності, в умовах нової економічної політики в УСРР пов'язується з подальшим пошуком ефективної системи управління державними підприємствами, яка б найбільш доцільним способом поєднувала реалізацію державної економічної політики із забезпеченням господарської самостійності державних підприємств. Узагальнення досвіду правового регулювання діяльності трестів і синдикатів, що набули поширення в УСРР в умовах нової економічної політики, критичний аналіз правового статусу цих суб'єктів мають сприяти ухваленню більш обґрунтованих управлінських рішень у сфері промисловості.

Стан дослідження. Правовий статус трестів та синдикатів у період нової економічної політики в УСРР у різних аспектах досліджувався в роботах багатьох радянських дослідників, таких як: О.Г. Гойхбарг, В.М. Гордон, А.М. Гинзбург, Б.С. Мартинов, Н.П. Перцович та ін. Серед сучасних досліджень, які стосуються нової економічної політики в УСРР її діяльності трестів та синдикатів, слід відзначити праці В.І. Гринчуцького, С.В. Кульчицького, О.А. Пиріг, Л.В. Хмельницької. Водночас досі відсутнє комплексне історико-правове дослідження правового статусу трестів та синдикатів у період нової економічної політики в УСРР.

Метою цієї статті є виявлення правової природи трестів та синдикатів, що створювались та діяли в УСРР в умовах неп, особливостей їх правового статусу як учасників цивільних правовідносин та основних джерел правового регулювання їх діяльності. Завданням дослідження перш за все є виявлення передумов та визначальних рис розвитку правового регулювання створення та діяльності трестів та синдикатів в УСРР в умовах неп. Також вбачається за необхідне визначити ступінь господарської самостійності трестів та синдикатів, їх внутрішню будову та засади управління ними.

Виклад основного матеріалу. Поразка української національної революції 1917–1920 рр., повоєнна розруха та остаточне утвердження більшовицького ладу в Україні призвели до масштабної економічної кризи. Намагання радянської влади взяти під свій контроль усю економічну діяльність в УСРР, націоналізація та муніципалізація промисловості мали деструктивні наслідки. За даними, що наводить С.В. Кульчицький, станом на кінець 1920 р. в УСРР було націоналізовано 10720 промислових підприємств [1, с. 128]. Загальний обсяг промислової продукції у 1920 році скоротився у 9 разів порівняно з показниками 1913 року [2, с. 162]. За оцінками січневого пленуму ЦК КПб(У) 1921 року становище на транспорті, у вугільній промисловості було катастрофічним [3, с. 128].

Згубні прояви воєнного комунізму в промисловості пов'язувались насамперед з надмірною централізацією управління промисловістю, діяльністю системи главків під керівництвом Вишої ради народного господарства (ВРНГ) та її місцевих органів. Система «главкізмку» в перші роки радянської влади, за свідченнями тогочасних дослідників, виправдовувалася всією внутрішньою і, головним чином, зовнішньою політикою та військовою обстановкою того часу [4, с. 3].

Органи влади УСРР в умовах воєнного комунізму майже не мали можливості впливати на управління промисловістю, найважливіші управлінські рішення приймались органами влади РСФСР. За постановою Всеукраїнського революційного комітету від 27 січня 1920 року передбачалось цілковите підпорядкування УСРР законодавчим актам РСФСР з найважливіших питань державного управління, зокрема, у постанові зазначалось: «Всі декрети та постанови УСРР, що торкаються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищезазначеною угодою (а саме військові, ВРНГ, продовольства, працесоцзабезу, шляхів сполучення, пошти й телеграфу та фінансів), касуються і замінюються декретами РСФРР. Останні набувають чинності і підлягають негайному виконанню» [5]. Союзний робітничо-селянський договір між РСФСР і УСРР від 28 грудня 1920 року передбачив об'єднання цілої низки народних комісаріатів радянських республік та підпорядкування їх діяльності Всеросійському з'їзду рад та Всеросійському ЦВК [6].

Із започаткуванням у березні 1921 року нової економічної політики з'являються перші передумови для оздоровлення промисловості. Конкретних проявів нова економічна політика в промисловості набуває з прийняттям наказу РНК РСФСР від 9 серпня 1921 р. [7], який пов'язував скрутне становище радянської промисловості зі здійсненням державової безпосереднього управління величезною кількістю найрізноманітніших підприємств, обслуговування яких не відповідало тим сировинним і продовольчим ресурсам, що перебували у розпорядженні держави, відзначалась також відсутність зацікавленості учасників виробництва в результатах їхньої праці та в удосконаленні методів виробництва, відсутність єдиного господарського плану тощо. З метою відновлення промисловості передбачалось, що держава в особі ВРНГ та його місцевих органів зосереджується у своєму безпосередньому управлінні окрім галузі господарства та певну кількість великих та важливих з державних поглядів підприємств, а також допоміжних до них підприємств, що діють на засадах госпрозрахунку.

Постанова Ради праці й оборони (РПО) від 12 серпня 1921 р. з питань відновлення великої промисловості, піднесення та розвитку виробництва [8] передбачала, що найбільші, технічно обладнані, доцільно організовані і відповідно розташовані підприємства могли бути об'єднані в особливі об'єднання, організовані на засадах господарського розрахунку, таке виокремлення допускалось також стосовно окремих підприємств. Ця поста-

нова вперше допускала можливість створення нових господарюючих суб'єктів, що включали одне або декілька взаємопов'язаних підприємств. Саме ж поняття «трест» у радянському законодавстві вперше зустрічається в наказі ВРНГ від 12 вересня 1922 року №452 [9], яким було затверджено «Загальне типове положення про об'єднання (трести)», яким мали керуватись як новостворені, так і вже існуючі на той час трести. Передбачалось, що таке об'єднання (трест) становило самостійну господарську одиницю, що наділялась правами юридичної особи та несла відповідальність за всіма своїми зобов'язаннями без перекладення її на будь-які інші державні органи чи на загальнодержавну касу.

Декрет від 10 квітня 1923 року «Про державні промислові підприємства, які діють на засадах комерційного розрахунку (трести)» [10], на відміну від типового положення 1922 р., уже передбачав комплексне регулювання діяльності трестів, зокрема, досить детально визначав сферу виняткової компетенції ВРНГ щодо управління трестами. Згідно з декретом від 10.04.1923 р., державними трестами визнавались державні промислові підприємства, яким держава надавала самостійність у здійсненні їх операцій, відповідно до затвердженого для кожного з них статуту, які діяли на засадах комерційного розрахунку з метою отримання прибутку. Державні трести несли відповідальність за своїми зобов'язаннями лише в межах майна, що перебувало в їх розпорядженні, державна скарбниця не мала відповідати за борги трестів. З дня реєстрації державний трест набував права юридичної особи й розглядався як єдине підприємство, до складу якого входили, як правило, кілька виробничих одиниць (фабрик, заводів, магазинів тощо), перерахованих у його статуті. Трести могли засновуватися ВРНГ та іншими народними комісаріатами та перебували у віданні їх засновників. До органів управління трестами загальнодержавного значення, що перебували у віданні ВРНГ та діяли на підставі декрету від 10.04.1923 р., належали ВРНГ, правління та ревізійна комісія.

ВРНГ відповідно до декрету від 10.04.1923 р. визначала склад майна (статутного капіталу), призначеного для передачі тресту, складала для цього майна інвентарний опис і оцінку за наявними ринковими цінами, з перекладом на золоті рублі. Статутний капітал тресту був фіксованим, визначався його статутом та поділявся на дві складові частини – основний і оборотний капітали. Трест здобував право володіти, користуватись і розпоряджатись наданим йому державою майном, а так само виробляти свої операції на загальних підставах цивільних законів з урахуванням окремих спеціальних обмежень. Поряд з цим Рада Праці й Оборони та ВРНГ зберігали права розпорядження майном трестів, насамперед майном, що належало до основного капіталу трестів. На майно у складі основного капіталу тресту, на відміну від майна у складі оборотного капіталу, не допускалось звернення стягнення за вимогами кредиторів у загальному порядку, це питання мало розв'язуватись за рішеннями ВРНГ.

До безпосередньої виняткової компетенції ВРНГ було віднесенено низку важливих повноважень щодо управління трестами: дозвіл на придбання і передачу в оренду будівель та інших частин основного капіталу, а також і розширення підприємств з визначенням порядку погашення витрат, пов'язаних з придбанням будівель і розширенням підприємств, взяття в оренду підприємств, взяття в оренду підсобних підприємств на термін понад шість років, а також відчуження та заставу тих частин основного капіталу, які не заборонені до відчуження та закладу; призначення та зміщення членів правління, ревізійної і ліквідаційної комісії; розгляд та затвердження кошторисів, а також плану дій на наступний рік на основі затвердженого РПО виробничого плану у такій галузі промисловості, а також затвердження звіту і балансу за минулій рік; розподіл прибутку за минулій рік.

У розвиток положень декрету від 10.04.1923 р. ВУЦВК УСРР прийняв власну постанову від 2 червня 1923 року [11], яка майже повністю відтворювали зміст декрету РСФСР, однак при цьому повноваження з управління трестами за аналогією з ВРНГ отримувала Українська рада народного господарства (УРНГ). Показово також, що декрет від 10.04.1923 р. врегулював правовий статус лише найбільш важливих державних трестів загальнодержавного значення, куди включались підприємства, що безпосередньо підпорядковувались ВРНГ та управлялись нею. Правовий статус державних промислових підприємств, що діють на засадах комерційного розрахунку (трестів), що перебувають в управлінні місцевих органів, був визначений дещо пізніше декретом РНК СРСР від 17 липня 1923 р. [12]. Трестами місцевого значення визнавались підвідомчі губернським та обласним радам народного господарства, а також радам народного господарства автономних республік державні промислові підприємства, яким була надана самостійність у здійсненні їх операцій згідно із затвердженим для кожного з них статуту, які діяли на засадах комерційного розрахунку з метою отримання прибутку. Трести місцевого значення мали створюватись губернськими (обласними) радами народного господарства, перебували у їх віданні та несли відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах належного їм майна.

Як загальнодержавні, так і місцеві трести, що діяли на засадах госпрозрахунку, не мали повної господарської самостійності. Зокрема, норми декрету від 10.04.1923 р. допускали можливість занаряджування трестів державними замовленнями за цінами нижче ринкових, але не нижче собівартості продукції. Крім того, за ст. 50 декрету під час укладення господарських договорів щодо купівлі сировини та продажу готової продукції передбачалось надання пріоритету державним органам чи кооперативним об'єднанням.

Початок реалізації нової економічної політики в промисловості, поява перших радянських трестів зумовили необхідність наукового пізнання правої природи трестів радянськими правознавцями,

проводи певні аналогії. Термін «трести» був відомий дореволюційній Росії з кінця XIX століття насамперед через активну діяльність іноземних монополістичних об'єднань. Поставало цілком логічне питання, який зміст вкладав радянський законодавець у це поняття в умовах нової економічної політики. Професор Б.С. Мартинов у своїй роботі «Державні трести» відзначав, що англійське слово «трест» застосовувалось для позначення різного роду об'єднань приватних підприємців, але вони так і не отримали чіткої встановленої законом форми. Водночас, на його думку, загальною рисою, яка характеризує трести за їх змістом, є об'єднання виробничих функцій у тому чи іншому ступені. На відміну від іноземних трестів, які завжди передбачали угоду декількох підприємців, котрі довіряли ведення справ утвореному ними загальному правлінню, радянські трести допускали надання статусу тресту окремо взятому промисловому підприємству [13, с. 8–10, 38].

Розглядаючи ознаки та характерні риси правового статусу трестів, можна дійти висновку, що до них включались лише державні підприємства, отже, участь приватного капіталу в діяльності трестів була неможлива. В окремих випадках на підставі ст. 25 декрету від 10.04.1923 р., щоправда, було дозволено заливати кооперативні організації для участі у статутному капіталі трестів, але це жодним чином не впливало на управління трестами. Позастатутна діяльність трестів перебувала під цілковитою забороною, насамперед це стосувалось торговельного посередництва, експортно-імпортні операції трестів, хоч і не заборонялись повністю, перебували під жорстким контролем з боку радянської держави.

Масштабні процеси реорганізації промисловості, що мали місце в перші роки нової економічної політики, привели до виникнення жорсткої конкуренції між окремими трестами. Боротьба зі шкідливою конкуренцією між виробниками однорідної промислової продукції призводить до появи союзів окремих державних трестів та автономних підприємств певної галузі промисловості, що входили на правах рівноправних членів до синдикату й не втрачали своєї господарської самостійності. Наприклад, наказом ВРНГ від 13 червня 1922 р. № 227 було затверджено статут Всеросійського текстильного синдикату, що став зразковим у створенні багатьох наступних радянських синдикатів. Метою створення синдикату було узгодження торговельної, заготовельної та фінансової діяльності окремих трестів, що включались до синдикатів як рівноправні члени [14, с. 59–60].

У період з 1 березня 1922 року по 1 лютого 1923 р. було створено 20 синдикатів [15, с. 76]. Нерідко вони виникали у формі пайових (акціонерних) товариств чи товариств з обмеженою відповідальністю. О.Г. Гойхбарг, характеризуючи діяльність державних торговельних підприємств, що були створені у формі акціонерних товариств, відзначає, що вони мало чим відрізнялися від будь-яких інших змішаних товариств. Зокрема, він зазначає, що здебільшого

передбачалось збереження за державними чи за державними та кооперативними підприємствами більшості всіх акцій [16, с. 86–87]. За відсутності на початковому етапі нової економічної політики спеціальних нормативних актів щодо створення та діяльності синдикатів вони спирались насамперед на норми цивільного законодавства, що регулювали діяльність акціонерних товариств.

У липні 1923 року Президією ВРНГ було схвалено резолюцію щодо законодавчого нормування синдикатів, в якій було визнано, що система синдикатів за півтора року існування усталася, охопила більшість найголовніших галузей і значно впливає на роботу трестованої промисловості, однак правове становище наявних синдикатів залишається невизначенім, статути їх не узгоджені з основним декретом про трести. Передбачалось видання загального декрету про синдикати, який мав встановити насамперед підстави діяльності синдикатів згідно з принципами, встановленими для діяльності трестів. Синдикати мали будуватися за зразком приватногосподарських організацій і, як правило, мали виникати на засадах добровільності. Декрет мав виходити з існування двох основних видів синдикатського об'єднання: синдикатів, що обмежують свою діяльність простими угодами про ринки збути і ціни без здійснення самостійних торгових операцій та синдикатів, ведуть торговельну діяльність [17, с. 190].

Проект декрету про державні синдикатські угоди (конвенції) та державні синдикатські об'єднання (синдикати) був оприлюднений у 1924 році. Цей проект давав змогу державним промисловим і торговельним підприємствам, що діють на основі комерційного розрахунку, вступати до синдикатської угоди (конвенції) й об'єднання (синдикати) з метою скорочення торгових витрат, сприяння та узгодження фінансово-торговельної діяльності та раціональної організації збути і заготівель. Предметом державних конвенцій могли бути такі питання: розмежування між учасниками конвенції районів збути і заготівель і розподіл замовлень; встановлення найбільш раціональних умов збути і заготовки товарів; встановлення цін на продукцію, що реалізується, чи заготовлювані продукти з метою розширення виробництва і споживання; визначення асортименту виробів, необхідних для задоволення ринку і розподілу його виробництва між учасниками конвенції. Державні промислові і торгові підприємства, які погодилися між собою створити синдикат, на відміну від учасників конвенцій, за проектом декрету були зобов'язані подати статут для затвердження і реєстрації, такі синдикати мали перебувати у віданні ВРНГ або іншого наркомату, якому підпорядковані відповідні державні підприємства.

Оприлюднений у 1924 році проект декрету про державні синдикатські угоди (конвенції) та дер-

жавні синдикатські об'єднання (синдикати) у запропонованому вигляді так і не був прийнятий. Місце та роль синдикатів у господарському житті стрімко змінюється, вони отримують нові, досі не властиві їм функції. Як відзначив І.Є. Красько, з посиленням централізованих зasad у народному господарстві функції синдикатів стають регулятивно-управлінськими. Окрім встановлення кількості та номенклатури продукції, що підлягала реалізації, синдикати не тільки контролюють, але й затверджують промислові фінансові плани трестів, що перебувають у їх складі, вирішують питання капітального будівництва, їх технічного переоснащення тощо [18, с. 89].

Після тривалого зволікання 29 лютого 1928 року нарешті затверджується Положення про державні синдикати, відповідно до якого державний синдикат визначався як торгове пайове зі змінним складом і капіталом об'єднання державних трестів, організоване на основі статуту у вигляді особливої юридичної особи. Синдикат перебував у віданні зазначеного в статуті народного комісаріату і діяв на засадах комерційного розрахунку відповідно до планових завдань, які затверджуються відповідним народним комісаріатом. Дедалі більшими в цей період стають суперечності між ринковими та плановими зasadами в організації промисловості, тому невдовзі, у зв'язку зі згортанням нової економічної політики, відновленням планового господарства, синдикати втрачають своє значення та перетворюються на галузеві госпрозрахункові об'єднання з керівництва галузями промисловості.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що в умовах нової економічної політики в УСРР радянська влада змушені була здійснити децентралізацію управління промисловістю та створити нові суб'єкти господарювання – трести, які включали до свого складу одне або цілу низку однорідних промислових підприємств, заснованих на державній власності. Наділення трестів правами юридичної особи, переведення їх на госпрозрахунок ще не означало їх цілковитої господарської самостійності. Трести управлялись радами народного господарства відповідного рівня, які зберігали значні повноваження щодо управління статутною діяльністю трестів, розпорядження їх основними фондами, занаряджування трестів. Результатом боротьби зі шкідливою конкуренцією між окремими трестами стає поява синдикатів, до складу яких трести включались як рівноправні члени, що не втрачали своєї господарської самостійності. Через відсутність належного законодавчого регулювання створення та діяльності синдикатів впродовж 1922–1928 рр. до них застосовувались положення цивільного законодавства, що регулювали діяльність пайових товариств. По мірі згортання нової економічної політики синдикати переймають на себе раніше не властиві для них повноваження щодо управління окремими трестами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
2. Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967 рр.) / Ред. кол. Д.В. Вірник, В.В. Бондаренко. В 2-х т. К.: Наукова думка, 1967. Т. 1. 459 с.

3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2-х т. / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України, Філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС / ред. кол.: В.І. Юрчук (голова) та ін. К.: Політвидав України, 1976. Т. 1.: 1918–1941. 1007 с.
4. Смигла И. Организационная проблема промышленности. Народное хозяйство. 1922. № 9–10. С. 3–7.
5. Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР. Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. 1920. № 1. Ст. 7.
6. Союзный рабоче-крестьянский договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Украинской Социалистической Советской Республикой. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М., 1944. С. 16–17.
8. Основные положения о мерах к восстановлению крупной промышленности и поднятию и развитию производства: постановление СТО от 12.08.1921 г. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М., 1944. С. 773–774.
9. Общее типовое положение об объединениях (трестах): приказ ВСНХ от 12.09.1922 № 452. Сборник приказов по ВСНХ и его главным и функциональным управлениям. 1922. № 5.
10. О государственных промышленных предприятиях, действующих на началах коммерческого расчета (трестах): декрет ВЦИК и СНК от 10.04.1923. Собрание узаконений РСФСР. 1923. № 29. Ст. 336.
11. Про державні промислові підприємства, що функціонують на підставі комерційного розрахунку (трести): постанова ВУЦВК від 02.06.1923. Збір узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1923. № 25. Ст. 377.
12. О государственных промышленных предприятиях, действующих на началах коммерческого расчета (трестах), находящихся в управлении местных органов: постановление СНК СССР от 17.07.1923. Вестник ЦИК, СНК и СТО Союза ССР. 1923. № 1. Ст. 29.
13. Мартынов Б.С. Государственные тресты: монография. ВСНХ. Москва, 1924. 60 с.
14. Гордон В.М. Система советского торгового права: обзор действующего законодательства по внутренней торговле. Харьков: Тип. «Красный моряк», 1924. IV; 127 с.
15. Ландкоф С.Н. Хозяйственно-административное право. X., 1931 241 с.
16. Гойхбарг А.Г. Очерки хозяйственного права. Москва: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1927. 307 с.
17. Законодательство о трестах, синдикатах и органах регулирования промышленности / ред., предисл., коммент. А.М. Гинзбурга-Наумова. 2-е изд., значит. расшир. и доп., кн. «Новое законодательство о трестах». М.: 10-я тип. «Заря коммунизма», 1924. 337 с.
18. Красько И.Е. Синдикаты в системе народного хозяйства (к истории вопроса). Проблемы законности. Вып. 29. X.: Нац. юрид. акад. України им. Ярослава Мудрого / отв. ред. В.Я. Таций, 1995. С. 84–90.
19. Положение о государственных синдикатах: Постановление СНК СССР от 29.02.1929. С3 СССР. 1928. № 16. Ст. 129.